

Розділ №3 УКРАЇНА В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964)

ТЕМА: УКРАЇНА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–ПОЧАТОК 1956 РОКУ)

Внутрішньополітичне становище в Україні

Завершення періоду відбудови з його «надзвичайними заходами» не спричинило змін у системі управління державою і народним господарством.

У жовтні 1952 р. відбувся XIX з'їзд партії, останній з'їзд, на якому був присутній Й. Сталін. З'їзд затвердив директиви п'ятирічного плану розвитку СРСР на 1951–1955 рр. Пріоритетними, як і раніше, залишалися питання нарощування потужностей важкої промисловості.

XVII з'їзд Компартії України у вересні 1952 р., продублювавши проекти документів з'їзду КПРС, не вніс жодної значущої пропозиції.

Партійне керівництво України, очолюване Л. Мельниковим, без найменших вагань підтримувало політичну лінію центру і його практичну діяльність.

Але невдовзі після з'їзду в країні почалися великі зміни, які примусили переоцінити особу Сталіна. 5 березня 1953 р. було оголошено про його смерть. Почалася активна боротьба за владу, в яку було втягнуте й керівництво УРСР.

Україна, її проблеми стали об'єктом торгу московської та київської номенклатури. Один із реальних претендентів на роль нового диктатора – Л. Берія, який очолював органи держбезпеки СРСР, звинуватив Л. Мельникова в русифікації вищої школи республіки і дискримінації місцевих кадрів в західноукраїнських областях. Інспірований Л. Берією пленум ЦК КПУ увільнив Л. Мельникова від обов'язків першого секретаря і призначив на цю посаду О. Кириченка – першого українця за всю історію Компартії України. Подібні зміни відбулися у Литві й Латвії.

Л. Берія був одним із найжорстокіших сталінських сатрапів і його було неможливо запідозрити у симпатіях до національних радянських республік. Просто в боротьбі за владу він зробив ставку на підтримку керівництва союзних республік, зокрема України, яка мала величезний економічний і людський потенціал. А для цього її керівництву необхідно було пообіцяти певні поступки. Призначення О. Кириченка на найвищу в республіці посаду повинно було означати, що після приходу Л. Берії до влади національні кадри в Україні будуть всіяко заохочуватися центральною владою.

Однак цей розрахунок не виправдався. Підтримки в Україні Л. Берія не дістав. А генерал Т. Строкач, колишній начальник Українського штабу партизанського руху, передав матеріали про його змовницькі наміри, які він випадково одержав, М. Хрущову. На початку липня 1953 р. на пленумі ЦК КПРС Л. Берію і його прибічників звинуватили в антипартійних і антидержавних діях, позбавили всіх посад, заарештували. Спецсуд засудив його до найвищої міри покарання – розстрілу. Вирок був швидко виконаний.

Перемога колишнього першого секретаря ЦК КПУ М. Хрущова у боротьбі за владу в Москві стала можливою і завдяки підтримці українського керівництва. В свою чергу, прихід М. Хрущова до влади сприяв підвищенню впливовості республіки в складі СРСР, зростанню питомої ваги вихідців з України на різних керівних посадах.

Перші кроки десталінізації

Розгром змови Берії супроводжувався численними заявами представників партійного керівництва СРСР про необхідність «дальшого поліпшення роботи партійних, державних і громадських організацій», «розвитку соціалістичної демократії», «зміцнення радянської законності», «поліпшення політико-виховної роботи партії в масах», «поліпшення ролі партії як керівної і спрямовуючої сили суспільства». Зокрема, йшлося про «усунення неправильних трактувань ролі особи в історії, проявів її культу». Почалася реабілітація репресованих у 30-ті роки відомих партійних, радянських і військових діячів, зокрема С.

Косіора, В. Чубаря, П. Постишева та ін. Ім'я Сталіна все рідше згадувалося у позитивному плані на сторінках періодичної преси; з таборів ГУЛАГу до України стали повертатися ті, хто свого часу був репресований за так звану контрреволюційну агітацію і пропаганду – сумнозвісна стаття 58 Карного кодексу.

Зупинила оберти сталінська машина репресій. Розпочаті ще за життя «вождя народів» справи (наприклад, «справа лікарів» чи «боротьба з космополітизмом») припинялися, у суспільстві все голосніше лунали голоси рішучого осуду кривавого сталінського терору.

Важливі зміни сталися в діяльності правоохоронних органів. Вже 1953 р. ліквідуються військові трибунали військ МВС та особлива нарада МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку як міру покарання висилку, заслання чи ув'язнення. Водночас вносяться зміни до Кримінально-процесуального кодексу, які вводили в дію більш гуманний характер судочинства у справах про шкідництво, терор та диверсії.

1954 р. утворюється комісія Президії ЦК КПРС з вивчення матеріалів щодо масових репресій другої половини 30-х років. Така ж комісія утворюється й в Україні. Важливу роль у зміцненні законності відіграло введення в УРСР 1955 р. прокурорського нагляду за дотриманням законності. Органи прокуратури дістали право перегляду сфальсифікованих «трійками» справ.

Безкраїми просторами сталінського ГУЛАГу прокотилася хвиля повстань в'язнів, переважну більшість яких очолили українці, репресовані за участь в УПА. Одним з найбільших таких повстань став виступ в Норільську.

Зміни в державному устрої

То були перші кроки на шляху десталінізації суспільства. Були дещо розширені права союзних та автономних республік в економічному і культурному житті. У відання республіки центр передав ряд підприємств колишнього союзного підпорядкування. В Україні створюються союзно-республіканські міністерства чорної металургії, вугільної, паперової і деревообробної, текстильної, легкої промисловості, вищої освіти, зв'язку, республіканські міністерства автомобільного транспорту, юстиції. Уряду УРСР надаються додаткові права у плануванні виробництва й розподілу продукції промисловості, кооперації, колгоспів і радгоспів. Питома вага республіканської промисловості в Україні зросла з 36% у 1953 р. до 76% у 1956 р. Були дещо розширені можливості у плануванні, бюджетні права УРСР. Однак ця тенденція національно-державного будівництва не набула розвитку і не мала належного законодавчого закріплення. Загалом центр, як і раніше, тримав управління Україною в своїх руках. Вказівка будь-якого союзного відомства була законом для уряду УРСР.

Входження Криму до складу УРСР

Перш за все інтересами центру диктувалося рішення Верховної Ради СРСР від 10 лютого 1954 р. про передачу Кримської області до складу УРСР.

Крим був тісно пов'язаний з Україною протягом усієї своєї історії. Після виселення з його території кримськотатарського населення, німців, греків, болгар та вірменів статус півострова як автономної республіки Російської Федерації змінився: було оголошено про утворення Кримської області РРФСР.

Внаслідок масових депортацій господарське життя Криму було паралізоване. В особливо тяжкому становищі опинилося сільське господарство. Заселення й економічне освоєння півострова, зокрема його степових і гірських районів, яке планувалося провести переважно за рахунок переселенців з Російської Федерації, відбувалося повільно. Переселенці, потрапивши у незвичайні умови, навіть заявляли: «Хоча б виписали по одному татарину, щоб розповів, де що садити і звідки воду брати». До середини 1948 р. з Криму, як правило, вночі, таємно виїхала частина прибулих туди з 1944 по 1947 р. сімей. У такій обстановці включення Кримського півострова до складу Української РСР, яке відбулося в ознаменування 300-річчя «возз'єднання України з Росією», було спробою

перекласти на плечі України частину моральної відповідальності за виселення з півострова кримськотатарського населення і примусити її займатися відновленням на півострові господарського і культурного життя. При цьому московський центр нічого не втратив, бо так само безроздільно контролював Україну.

Стан промисловості

Перші кроки десталінізації не принесли жодних змін в економічну політику держави. Головними пріоритетами України, як і в попередній період, був розвиток важкої промисловості. Вона, в свою чергу, була покликана забезпечити потреби головним чином військово-промислового комплексу. Радянський Союз, який після закінчення Другої світової війни втягнувся у «холодну війну», швидко нарощував виробництво сучасних озброєнь, у тому числі атомних бомб і засобів їхньої доставки. Значна частина промислових потужностей і конструкторських сил України була підпорядкована воєнним цілям.

Надаючи пріоритет виробництву сучасних видів озброєнь, радянське керівництво усвідомлювало техніко-економічну відсталість СРСР від країн Заходу, де вже наприкінці Другої світової війни почалася науково-технічна революція. Там промислові пріоритети змінилися і на перший план виходили нові галузі хімії, кольорова металургія, машинобудівна металургія, машинобудування і приладобудування, а не вугільна промисловість, важке машинобудування і чорна металургія. Лише 1955 р. на пленумі ЦК КПРС з великим запізненням було оголошено, що світ стоїть «на порозі нової науково-технічної і промислової революції» і це слід враховувати в плануванні економічного розвитку.

Але з цієї декларації конкретних висновків не було зроблено. В реальному житті у перші роки десталінізації форсованими темпами зростали видобуток вугілля, виплавка металу, виробництво машин. Особливо збільшувалося в Україні виробництво дизелів, вугільних комбайнів, устаткування для електростанцій, гідравлічних та інших спеціальних пресів. Нарощувалося також виробництво сільськогосподарських машин, автомобілів, тракторів. У цілому ж перевага надавалася випуску промислового обладнання, тобто «машин для виробництва машин». Цей сектор машинобудування, а також металургійна промисловість «з'їдали» основну кількість виробленої електроенергії. Легка і харчова промисловість істотно відставали в розвитку.

Темпи житлового будівництва не встигали за швидким приростом міського населення. Життєвий рівень робітників і основної маси службовців залишався низьким. Обіцянки партійно-державного керівництва забезпечити за два-три роки різке піднесення виробництва товарів народного споживання залишалися облудними, популістськими гаслами. «Невесела постала перед моїми очима Україна. Бідні, убогі Чигирин, Новогеоргіївка, Кременчук, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ. Пилюка, вибоїни, дороги погані, люди сірі, стурбовані, виснажені», – писав видатний український кінорежисер і драматург О. Довженко у «Щоденнику» під час подорожі Україною влітку 1955 р.

Сільське господарство

Селяни за Сталіна були однією з найексплуатованіших категорій населення України. Після його смерті ставлення партійно-державного керівництва до села та його проблем поступово змінюється. Гострота продовольчої проблеми не зменшувалася і загрожувала зривом планів нарощування промислової могутності та провалом зовнішньополітичних задумів. Це спонукало до пошуку нових шляхів піднесення сільськогосподарського виробництва, його ефективності. У вересні 1953 р. пленум ЦК КПРС розглянув питання про становище сільського господарства СРСР. У постанові пленуму «Про заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР» вперше за багато років реально оцінено становище села. Однак вихід із цієї ситуації вбачався в удосконаленні існуючої колгоспної системи. Ніяких інших варіантів не передбачалося.

Справді, після вересневого пленуму матеріально-технічна база колгоспів поліпшилася. Капіталовкладення держави в сільське господарство України були значно вищими, ніж у повоєнну п'ятирічку. У село в 1951–1955 рр. прибуло 40 тис. спеціалістів, а також «тридцятитисячники», що стали головами колгоспів. Було підвищено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Рішенням центрального уряду ліквідовуються деякі найбільш ненависні податки на селянські господарства. Загальна сума податку з господарств колгоспників була зменшена в 2,5 раза, а заборгованість за попередні роки скасована.

Ці заходи дещо поліпшили становище на селі. Але кардинального перелому в умовах панування колгоспно-радгоспної системи в сільському господарстві не відбулося.

Україна й початок освоєння цілини

Як і раніше, у першій половині 50-х років держава здійснювала політику екстенсивного розвитку сільського господарства. Ріст виробництва продукції відбувався не за рахунок інтенсивного використання техніки, передових технологій, ефективніших за врожайністю зернових і технічних культур. Керівництво СРСР найраціональнішим вважало введення в господарський обіг нових земель. Так народилася ідея освоєння перелогових земель Сибіру, Алтаю, Поволжя, Ставропілля.

Та найбільші земельні площі планувалося освоїти в Казахстані. На заклик уряду з України потяглися ешелони з випускниками профтехучилищ, робітничою молоддю. Усе це здійснювалося організовано: підприємства, звідки від'їздила молодь, споряджали її усім необхідним. Про освоєння цілинних та перелогових земель багато писали в газетах, журналах, велися передачі на радіо. У Казахстан і на Алтай з України виїхало понад 100 тис. чоловік, переважно молоді. Частина з них пізніше повернулася додому, інші залишилися працювати в створених там зернових радгоспах, до яких активно надсилалася техніка. Лише 1955 р. з України було відправлено близько 11,4 тис. тракторів і 8,5 тис. комбайнів. Вони й заклали основу технічної бази новоорганізованих господарств.

Бажаних результатів освоєння земель у Казахстані й на Алтаї не дало, а на сільське господарство європейської частини СРСР, у тому числі й України, за рахунок якого значною мірою і зводилися нові радгоспи, справило негативний вплив. Продовольча проблема залишалася гострою, життєвий рівень сільського населення – низьким. Селянство, як і раніше, не було зацікавлене активно працювати в колгоспах, бо оплата за роботу була надто низькою, а держава продовжувала на свій розсуд розпоряджатися результатами його праці.